

Ліля СИРОТА

СОНЦЕ ЯК ОБРАЗ-МАНІФЕСТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 1920-30-х РОКІВ

1920-ті роки української літератури визначалися ентузіазмом пошуків, новими програмами, гаслами, спрямованими на підкреслення національної самобутності культури. Окреслені в цей час нові перспективи суспільно-культурного розвитку сприяли широкому зверненню письменників до традицій, перегляду етико-естетичних орієнтирів. Активність мистецької позиції була підкріплена участю у визвольних змаганнях: молоді поети пройнялися патріотичними почуттями, дебютували в цій духовній атмосфері, шукаючи нових форм бачення життя і місця людини у ньому. Вони з новим завзяттям поетизували волю, свободу, красу, відображали свою віру у гармонійний устрій, готовність людини корегувати, будувати суспільство на нових духовних засадах. Стверджені на початку 1920-х років напрями розвитку літератури – символізм, імпресіонізм, неокласицизм, неоромантизм – значно не впливали на загальний духовний стан. Головною залишалася спільна спрямованість на активність. Почуття віри, оптимізму виростало не з окремих літературних програм, єднала згода, схвалення подій, що відбувалися в Україні, прагнення творити єдину літературу, паралельно до побудови нового устрою.

Як міцно віра і державотворення були закорінені у художній свідомості, свідчить зокрема поява в літературі образності сталого типу. Її сформуванню сприяли зокрема і така позиція літературної критики того часу. У кінці 1910-х–1920-і роки у своїх літературно-критичних чи теоретичних статтях українські поети писали (і на практиці підтверджували) оновлення естетичних ідей в літературі. Вони критично ставилися до епігонів символізму, романтизму, закликаючи до авангардних кроків. Спостерігали появу нових ритмів, тем, образів, надавали їм великого значення, які, на їх думку, повинні розвинути у закінчену поетичну систему.

Констатування нового настрою, його ствердження у художніх творах, виправдання літературних гасел були постійними.

Ю.Меженко у статті “Творчість індивідуума і колектив” писав про руйнування старих і творення нових цінностей, які більш вартісні в модерному українському письменстві [1, с. 65]. Характерною для літературної критики 1920-х років була і така естетична позиція Д.Загула (І.Майдана): “...мистецтво, головню література, сама поезія творить цей дух [загальний настрої певного періоду. – Л.С.]. ... Сучасність не опрокинула цієї правди, а, навпаки, стверджує її” [1, с. 81-82]. У статті В.Поліщука “Динамізм у сучасній українській поезії” фіксувалися нові ритми життя, які треба висловлювати. Інший критик – І.Кулик – спостерігав у тогочасній літературі широке відображення темпу життя (футуризм), вихоплення окремих моментів (імпресіонізм), подробиць, деталей (реалізм). Мета цих течій – довести здатність короткої форми передавати складний і змістовний образ [2, с. 127]. В.Коряк відзначав, що для нового змісту вже знайдено нову форму вислову [2, с. 133]. В.Поліщук закликав утверджувати це “...нове мистецтво, власне, таке, що дало духовну їжу тому найширшому загалу” [2, с. 110]. На його думку, “мистецтво концентрує в собі певну суму почувань, які зберігає в собі для того, щоб передати другим, воно може діяти впродовж довгого часу” [2, с. 111].

Присвятивши нашу статтю образній мові, ми бачимо, що продовж 1920-х років спостерігалася стійкість у зверненні і осмисленні певних образів. А рецепція образу сонця набула концептуального характеру. Українські поети відштовхнулися від архетипного значення сонця, яке було для наших предків головним рушієм і джерелом життя на землі, несло людям і природі тепло, світло, радість. І. Огієнко, досліджуючи дохристиянські вірування нашого народу, відзначав найбільш характерні значення цього символу: Сварог – “муж силен”, цар Сонце, “бог соняшний, визначає силу й дію сонця як підстави життя, податель добра, багатства, достатку” [3, с. 102]. Крім того, припускається, що в період утвердження давньослов’янських держав бог Сонця вважався захисником закону і порядку, покровителем князівської влади.

Отже, у давні часи сонце передавало різні аспекти життя. Увага акцентувалася як на його войовничості, так і відзначалася роль захисника порядку, покровителя, що дарує людям світло, врожай, встановлює мир і злагоду.

Звернення до образу сонця представників різних естетико-художніх орієнтацій 1920-х рр. пояснюємо його здатністю

універсально підкреслити як традиційні, так і авангардні моменти творчості, повно та індивідуально відобразити тогочасне життя і мистецьку позицію. Крім того, використання традиційних смислових значень чи формування нових, які не заперечували первісних, лише стабілізувало на довший час цей образ у модерній літературі ХХ століття. Юрій Косач творить образ Дажбога (сонця) – бога, який опікується природою, суспільством, сприяє встановленню між ними гармонії, повнокровному росту і розвитку їх представників, що підкреслено через змалювання повноти якостей, ознак, представлення розмаїтим земний світ:

*Дай, Дажбоже, добре літо нам,
Загинай гаям зелені вії,
Червені на лиця дай жонам
І на лобощі левади шовковії.* [4, с. 23]

Використавши цей традиційний образ, поет передав своє сучасне бачення дійсності, довкілля, підкреслив здоров'я, багатство, щедрість краю.

Зважаючи на його домінування у світоглядній символіці українського народу, солярна образність широко привернула увагу модерністів після визвольних змагань. Формувалися нові смисли, що вагомо збагачували і розширювали первинне, архетипне значення. Міра засвоєння традиційної міфології не знижувала художньої вартості модернізму, навпаки – це стимулювало до пошуків, поліваріантності, закріпленню нововведень у літературі.

Першим яскравим свідченням витворення образності нового типу став неосимволізм Павла Тичини. Образ Соняшних Кларнетів, що своїм узгодженим звучанням несуть людям світло, гармонію, духовну злагоду (з лат. *clarus* – ясний, чистий), засвідчив формування художнього світобачення, яке зумовило відмінну від існуючих поетичну картину світу: буяння, росту, світла, звершень. Нетрафаретність і точна відповідність його художньої форми загальній настроєвості 1920-х років вплинули на багатьох молодих поетів. Образи П.Тичини охоче осмислювали індивідуальні манери. Епігонство, що неодноразово зустрічалося, не зруйнувало їх індивідуальності, поступово долалося, даючи місце творчому пошуку і тематично-образній зорганізованості.

У поезії представників літературно-мистецького товариства “Сонцецвіт” (Каліш, 1921) і літературної групи “Митуса” (Львів,

1921-1922), наприклад, бачимо значний вплив творчості П.Тичини. Крім засвоєння ритміко-жанрової системи, спостерігаємо у поезії сучасників його образно-тематичні елементи, а згодом, не відкидаючи цієї художньої основи, – сформування яскравих творчих постатей.

Загалом, поширення модерної рецепції образу сонця, що була широко окреслена у віршах П.Тичини, підтверджувала художня практика чи не кожного тогочасного поета. Образ сонця-світла став найяскравішим поетичним знаком віталістичного сприйняття світу 1920-х років, бачення його простору-часу у дії, творіннях, життєвій сназі. Цей образ влучно виражав відчуття чи здобуття свободи, духовної повноти, морального здоров'я, незалежність, гармонію (з природою і суспільством) існування.

Сонце розглядалося як понадпросторова, що охоплює і земний устрій, речовість. Зображене візуально (мальовничо) і звуково (евфонійно-ритмічно), воно єдило людину, природу, космос, позитивно впливало на духовний стан, живило оптимістичний погляд на світ, сприяло моральній й естетичній стабільності.

Юрій Дараган часто звертався до образу сонця. Міфологічна і соціальна символістика цього образу, його кольорових семантичних значень проектується на реальні переживання поета, на сучасність, яка змушує його замислюватися. Він висловлює свою впевненість у світлому майбутньому, яка передана через умовні пейзажі зими, холод якої розтоплює проміння. Ю.Дараган майстерно “реконструє” давні світоглядні уявлення про роль Дажбога, сонця для людського життя:

*Дажбог лякає білі коні,
Бучний табун зими,
З його рожевої долоні
Вогонь проміння барвно гонить
На вогке тло землі. [5, с. 64]*

У його поезіях з'являються образи рокоту соняшних струн, що уособлюють відродження життя весною, сповіщають про славу краю, його перемогу; козацького сонця, яке ще не зійшло, тобто не настав час для звитяг, а далі знаходимо цей же образ – козацького сонця, що з'явилося на обрії – як символу відродження життя, його радісного ходу [5, с. 26, 28, 31]. Тому образ сонця-Дажбога є символічний, показує долю України, моменти її нещастя і звершень,

здебільшого переважає візія останнього. Тривога, сумнів, страх – ці настрої не домінують повновладно у його поезії періоду 1920-х рр., як і у творах сучасників.

Загалом поезія Юрія Дарагана напоєна давньо-руською поетичною мовою, солярною фольклорною і міфологічною образністю; уведення елементів цих художніх систем сприяло показу віри у щасливу долю, повноцінний розвиток життя. Увиразнило закладений у образі сонця цей зміст зображення місяця, що став його антиподом: передавав згасання життя, картини кровопролиття, битв, жертв, однак не домінував.

У статті “Боже коло” О.Лятуринська трактує Дажбога як прапервісну, предвічну життєдайну силу. Його символи: сонцезнак – “хрест і боже коло”, що включає в себе “круг життя людини, всього живого на землі та всього існуючого”, – відзначала поетеса, проводячи свої студії над національною міфологією [6, с. 554]. Цитата коротка, щоб розкрити усі значення Божого Кола (Сонця) у житті давнього українського народу, однак ми виділили основне, про яке писала О.Лятуринська і саме яке, як бачимо лежало в основі віталістичного пафосу образності 1920-х і пізніших років, свідчило про цілком свідому орієнтацію (і навіть його вивчення!) на даний світогляд. У іншій праці – “Велике цабе” Д.Гуменної – ця авторка зазначала, що підкреслити свою українськість було головним для еміграційних митців, вона проявлялася в образності, ядерності, динаміці народного слова “з ароматом давности” [6, с. 537].

У художніх творах, зокрема “Княжа емаль”, Оксана Лятуринська теж осмислювала образ Дажбога. У неї він з’являється на землі, щоб творити порядок, спонукати до дій; саме Сонце називає батьком, а Ладу – матір’ю наступного життя, його важливі початки [6, с. 80, 128].

Представники українського футуризму Г.Шкурупій, О.Слісаренко, М.Семенко та інші охоче зверталися до цього образу; не зруйнувавши основу, використали його первинне значення завдяки подібному відчуттю епохи, проблем часу у період Київської Русі і в ХХ ст.

Гео Шкурупій в образі вогняних кіс, велетенських соняшників, вогняних планет передав процес формування нового світу, показав його народження з хаосу, аритмії. У нього образ сонця – символ бунтарства, удосконалення, руху (“Аерокоран”), ціллю яких є побудувати суспільство [7, с. 19-20]. Виразним у поетичній системі

Г.Шкурупія є образ семафору у майбутнє, який засвідчив особливість функціонування традиційного символу у авангарді, існування ще однієї художньої рецепції. Це світло, що відкриває людям шлях у майбутнє, щасливе життя [7, с. 22].

Михайль Семенко у поемі “Тов. Сонце” змалював один день майбутнього. Його герой товариш Сонце – активний учасник революційного змагання за новий суспільний устрій, будівник миру, щасливого життя.

М.Семенко, звернувшись у віршах до традиційної образності, як і кожен з тогочасних поетів, намагався її максимально індивідуалізувати у своїх текстах. Зокрема, крім світу природи, пов’язав з урбаністичним середовищем. Наприклад, у поемі “Тов. Сонце” цей соляризм антропомізує, вводить у історичний час (революція 1917 року), піддає казковій трансформації [7, с. 22]. Перед нами метафоричний образ людини-сонця (революціонера), що горить, світить, висуває нові ідеї, запалює ними інших. За допомогою образу-порівняння сонця підкреслена нездоланність людського духу, снага, невичерпність активності, віри. Сонце, світло – риса людського існування, мета, призначення, своєрідний вияв спорідненості з природою, всесвітом.

У М.Семенка сонце – союзник борців за свободу, творців прийдешнього. У віршах “Весна”, “Огонь” воно всемогутнє: покровитель нового ладу, обігриває, освітлює його та слугує духовним дороговказом. У поезії цього митця існує образ сонцевесняної путі – шляху до майбутнього, сонячного вікна – входу у новий світ. Характеризуючи ліричного героя через цей образ, поет підкреслив: природа сприяє реалізації планів людини [8, с. 221, 244, 259].

А у поемі “Степ” однойменний образ є символом свободи, необмеження. Дух степу розкріпачується під дією сонця. У цьому творі сонце-огонь знищує усе гидке, старе, очищує землю, освітлює боротьбу, сприяє перемозі. У М.Семенка сонце не лише могутнє, а й всечисте (“Огонь”). Це важлива характеристика нового ладу, його морального обличчя, свідчення розширення змістовності образу.

Представники українського неокласицизму 1920-х років теж зверталися до образу сонця, світла, вогню. У Михайла Драй-Хмари з’являється образ ясного сузір’я Ліри, яке веде ліричного героя у далекі світи, де існує “океан кипучого життя” (“Лебеді”) [9, с. 102]. У цьому ж творі виділяється образ рал промінних, що животворчо врзалися у душу героя, так і у земне життя. Натомість М.Зеров,

Ю.Клен, П.Филипович частіше вживали епітет цієї якості, ніж сам образ, розширювали її художню здатність, означаючи здебільшого внутрішні реалії, стани: образ світлої цілі і борні (М.Зеров, "Аргонавти") [10, с. 83], ясної самоти, струму світла [11, с. 3, 6] (Ю.Клен, "Попіл імперії"), світлої підмоги, щасливого співу (П.Филипович, "Сонце") [12, с. 63]. Ця деталь – важлива характеристика цілісної неокласичної художньої концепції світу і людини. Вона підкреслює такі важливі риси їх зв'язку, як постійність, узгодженість, вічність, тривкість тощо.

Значно ширше і частіше використали образ сонця неосимволісти, неоромантики, імпресіоністи, сюрреалісти, кожен з яких по-своєму осмислював тогочасне життя. У Юрія Липи лірична героїня завдяки внутрішньому світлу, яке поет розглядає як частку Бога, може піднятися до нього, стати носієм правди, справедливості, добра, готова до подвигу (збірка "Світлість"). У пошуку і ствердженні національного культурного автентизму цей митець теж активно звернувся до пейзажно-соняшної тематики, розкриваючи духовне і матеріальне багатство краю, народу, його моральне обличчя.

Сонце як життєдайна і творча сила зберігає у собі цю властивість продовж 1920-х років.

Це, зокрема, підкреслила і образна система Вадима Лесича, зокрема його цикл "Під сонцем вічної онови", у якому поет відзначив такими епітетами цей образ – лагідне, доброзичливе до людей, сприяє їх перемогам і діям, відроджуючи край з руїн. У його творах сонце дає змогу пробудитися і рости молодому, оновитися йому на кожному етапі, відкинувши старе, важке у житті, історії, утвердитися у віках. А ліричний герой Богдана-Ігоря Антонича, як і Павла Тичини, міцно увійшов у земну гармонію, живе із сонцем у кишені.

У Богдана Кравцева з'являється образ ясних островів – щасливого райського краю ("До ясних островів"), променів – щасливих моментів людського життя; каскади сонячного саява відкривають людині прекрасне, щасливе життя, ночі – ясні, герой – п'яний від сонячності ("Осінь") [13, с. 35]. Ярослав Цурковський творить образ прозолоті світанку, сонячних дзвонів, сонячного клубка, що сміливо продирають темряву, віщують щастя, нове життя, є символом свободи, любові, народження духу, природи [14, с. 223, 235, 238].

Крім образу сонця, в українській поезії 1920-х років зустрічаємо образ весни, спокою, юності тощо, які, по-суті, висловлюють одну і

ту ж художньо-філософську ідею – засвідчують відкритість людини до світу, оптимістичний настрій, дієвість, силу, динаміку світу природи і людського суспільства. Однак найбільш виразним залишався образ сонця, світла, який яскраво виразив загальну тогочасну настроєність і естетичну концептуалію епохи. Вибір світлої образної тональності – важливе свідчення поетичного бачення життя, місця людини у ньому.

Якщо на початку 1920-х років в українській літературі головним було виразити свою узгодженість із зовнішнім світом, його повне прийняття, схвалення природного і суспільного поступу, то вже наприкінці цього десятиліття поети намагалися охарактеризувати реальність двояко: передати збережений оптимізм, віру і гірку, розпачливу правду поразки сподівань. Звернувшись до показу контрастів життя, українські митці зуміли показати не втрачену мрію, що знову ж відобразили у образі сонця. Це хоча й надавало гармонійним картинам певної умовності, нереальності або відірваності від загальної хаотичної влаштованості світу, однак зберегло природну повноту і розмаїття цього боку життя, стало типовою прикметою мирного благоустрою, ладу, пейзажу як на землі, так і поза земним простором. Загалом, символ-образна константа сонце уживалася у двох значеннях, які, проте, постійно взаємопроникались. Перше – як характерний знак українського пейзажу. В другому значенні цей образ розширив свій зміст – став символом волі, життєвої снаги, незнищенності, руху. Сонце – те, що високо в небі, тому воно святе, від Бога. Тому і те, що має в душі людина – оптимізм, завзяття, воля як внутрішнє світло – теж божественне. Таке трактування властиве поетичним творам Ю.Липи. Є воно й у віршах інших поетів: хоча й цей зв'язок невидимий, але духовна чи матеріальна частинність людини, природи у космосі обов'язково стверджується, впливає з загальної концепції місця людини у світі. Душа людини, пейзаж, Україна, космос – насамперед світлі, життєрадісні. Трагічне, темне десь позаду. Їх миттєво руйнує промінь, світло.

Формується новий поетичний міф активності, енергії, якими сповна просякнута історична реальність, однак не трагізму. Українські поети підібрали такий образ, за допомогою якого змогли б підтримати у читача почуття віри, ствердити довершеність і гармонію у світі. Саме тому у творах П.Тичини, М.Семенка, М.Зерова, В.Лесича, В.Бобинського, Б.Кравцева та інших фантастичне, казкове,

умовне сюжетно об'єднане з часом 1920-х років, широко відтворена його емоційна і речова агрибутика. У ствердженні культурного та історичного автентизму митці зверталися саме до образів сонця, світла і їм подібних, розкриваючи духовне і матеріальне багатство краю і народу.

Наприкінці 1920-х – у 1930-ті роки увага до образу сонця спадає. Якщо у пореволюційний час цей образ не оминув майже ніхто з поетів, розширивши його навіть до загальної картини світу, то у літературі десятиліттям пізніше він вже характеризував один з моментів влаштованості світу. Образ сонця підкреслив романтичний характер світосприйняття, сумісність гармонійних картин природи з сучасністю, увиразнив духовну незламність. У багатій і розмаїтій художньо-образній системі його “дрібність” зникає, коли з'ясовуємо нове смислове навантаження – цей образ покликаний передати оптимістичне бачення майбутнього, а також відобразити через контраст з темрявою трагічний хід сучасного життя. Його збереження у творах Ю.Липи, Є.Маланюка, М.Бажана, О.Ольжича виразніше підкреслило живучість національної ідеї, волі до боротьби, часто було елементом вислову утопійно-ірраціональної візії щасливого життя.

Образ сонця був важливим моментом художнього формування тогочасної дійсності. Він належав до тієї образної системи, яка відтворювала мріяне, що було стимульоване баченим у земному суспільному житті. Звертаючись до цього образу, українські поети нагадували про існування іншого світу – гармонійного, довершеного, співвідносного духовним потребам людини. Цей світ – далеко, на віддалі, яку треба долати, здобувати. Порушився життєвий баланс, людина залишилася поза природним і суспільним благоустроєм. Вони для неї стали ілюзією, недосяжністю. Це ще один зміст, який розширив філософсько-естетичну природу цього образу.

Сонце, світло, вогонь у поетичному контексті хаосу, темряви – організуюче начало: впливає на людину, природу, сприяє їх духовному росту. Є життєвим дороговказом. Цей образ змістовно еволюціонує – від характеристики сьогодення (наприклад образ Сонячних кларнетів П.Тичини), ідеї щасливого життя народу у єдності з природою (поезія Б.–І. Антонича) до характеристики майбутнього чи того, що знаходиться поза нашим “я” (твори Ю.Липи, В.Лесича, В.Бобинського та інших). Таке широке сформування змісту цього образу продовж невеликого проміжку часу

свідчило про його здатність всебічно висловити модерністський світогляд, зокрема пов'язати його із національним архетипним часом і простором.

Загалом, звернення українських модерністів 1920-30-х років до образу сонця, світла – результат глибокого самопізнання, визначення місця і ролі людини у світі, її призначення. Цей образ виражав загальний ентузіазм, риси епохи. Сонце у поезії М.Семенка, Г.Шкурупія, П.Тичини, М.Ірчана та інших – символ революції, нового ладу, невичерпне джерело; вічне життя (у неокласиків М.Зерова, П.Филиповича), що розбудило, освітлює землю. Цей образ у 1920-30-ті роки свідчив про досягнення близькості із сучасністю, передусім відбив організуючо-будівничі проекти часу, духовного піднесення. Образ сонця – це образ світлих намірів, цільної особистості, повнокровного життя, незламності. У М.Бажана зустрічаємо образ “прямих, як промені, мечів” [15, с. 126], де саме у порівнянні зафіксовано стійкість і твердість якості сонячної матерії. Натомість в українській поезії 1930-х років майже зникає образ сонця. Вироблена художньо-образна солярна система зазнає змін, причому зберігаються і вивищуються її маргінальні смислові поняття. Віднайшовши у сонці, світлі точний образний еквівалент духовності 1920-х рр., поети у її межах шукають відповідника трагічній свідомості наступного десятиліття.

Вони звернулися до образу зір, місяця, смолоскипа тощо, невід'ємним тлом яких є темрява, морок, ніч. Ці нові синонімічні варіанти стержневого образу сонця, на жаль, характеризували його в момент згасання, розщеплювали змістовну цілість.

Отже, українська література 1920-1930-х рр. сміливо користувалася солярними образами, мотивами. Особливо активно їх використовували символісти, неоромантики, футуристи, коли великі надії покладалися на революційні події, визвольні змагання, коли в естетичну свідомість вводилася віталістична філософія, слов'янська міфологія. Письменників цього періоду зокрема притягувала постать Дажбога, явище природи сонце, що піддавали різним інтерпретаціям, розкривали дійсність, виражаючи її повне прийняття. Українські поети актуалізували цей образ у темах революції, місця людини у світі, пейзажних картинах.

Дані вище спостереження можна узагальнити наступним чином:

1. Широке звернення до образу Сонця присутнє у творах 1920-х рр., які розкривають нове бачення світу і людини у ньому. Їх автори належать до покоління, що формувалося під впливом нових культурних умов. Для цього покоління, незалежно від світогляду, міфологія була міцною основою творення нової чи продовження старої традиції.

2. Образ сонця виразно відображав суть тогочасної дійсності, духовну незламність народу, його “розперлену душу” (В.Бобинський), яка схвалила суспільні події.

3. Цей естетичний і емоційний стан був недовготривалим. Наприкінці 1920-х – у 1930-ті роки посилюються репресії, поширюється пролетарська ідеологія, що стиснуло смислове багатство образу сонця, звело його до звуженої форми про світ і людину.

4. Лише у 1960-ті роки і пізніше в контексті філософсько-естетичної теми космічного і земного буття відродиться увага до солярних образів і буде накреслена нова перспектива функціонування їх у художньому тексті.

-
1. Музагет. – 1919. – № 1-3.
 2. Ковалівський А. З історії української критики. – Київ: ДВУ, 1926.
 3. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Исторично-релігійна монографія. – Київ: Обереги, 1991.
 4. Косач Ю. Вибране. – Київ: Дніпро, 1975.
 5. Дараган Ю. Сагайдак: Вірші. – Кн. 1.: 1922-1924. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925.
 6. Лятуринська О. Зібрані твори / За ред. Б.Гошовського, С.Кузьменко. – Торонто: Видання організації Українок Канади, 1983.
 7. Шкурупій Г. Аерокоран // Семафор у майбутнє. – 1920–1921. – Київ; Харків.
 8. Семенко М. Поезії. – Київ: Радянський письменник, 1985.
 9. Драй-Хмара М. Вибране. – Київ: Дніпро, 1989.
 10. Зеров М. Твори в 2 томах. – Т. 1: Поезії. Переклади. – Київ: Дніпро, 1990.
 11. Клен Ю. Попіл імперії: Ч. 1. – Золота Брама, 1946.
 12. Филипович П. Поезії. – Київ: Рад. письменник, 1989.
 13. Кравців Б. Поезії / Упоряд. та передм. Т.Салиги, приміт. М.Старовойта. – Львів: Фенікс Лтд, 1993.
 14. Над рікою часу: Західноукраїнська поезія 20–30-х років / Ред. рада: В.Шевчук та інші.; упоряд., вступ. ст., приміт. М.Ільницького. – Харків: Фоліо, 1999.
 15. Бажан М. Твори в 4 томах. – Т. 1: Поезії. Поєми. – Київ: Дніпро, 1974.